

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ

ԱՐՅԱԽԻՐՔԻ ՕՐԵՐ

IX

ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՔԵՐ

Ինչ անցաւ — դարձաւ՝ չղիտեմ, բայց Կեսարիա փոխադրւելու հարցը մարեց, եւ ես մնացի Գաւախում: Շատ ծանր օրեր էին: Կեանքին բռնութեամբ չղթալւածի եւ խանձւած արտի պէս թափուր հոգեկան մի վիճակ ունէի: Առաջին երկու օրը բան հասկանալու ի վիճակի չէի: Բայց այնուհետեւ էլ ոչինչ չկարողացայ իմանալ վերջին մեծ դաղթի մասին: Գլտէի միայն, որ մեկնելու պահին, Գաւախից քիչ հեռու, արտի մէջ մեռել է մի կին...

Գաւախը այժմ բոլորովին լուռ, միայն երբեմն յայտնւում էին ուղտերի եւ սայլերի կարաւաններ, որոնք մի պահ աղմկում էին մեռած փողոցը ու անցնում: Գաղթի թափը կոտրւել էր. այժմ տանում էին յետ մնացած խմբեր, որոնք այլեւս չէին շարժում տեղական բնակչութեան հետաքրքրութիւնը: Գիշերներն անգամ փողոցում, սրճարանում կեանք չկար: Մարել էր հետաքրքրութիւնը նաեւ դէպի ինձ. այդ օրերի միակ մխրթարութիւնը: Բժիշկը առաջւայ պէս այցելում էր գիշերները. շատ կամ քիչ միշտ խմած էր լինում. արդէն ուրիշ կերպ էլ դժւար էր պատկերացնել նրան: Հայերի դաղթի, ջարդերի մասին այլեւս նրանից ոչինչ չէր կարելի իմանալ. ոչ մի հարցմանս չէր պատասխանում. պարզապէս, կարծես, չէր լսում: Հատ ու կտոր ասածները այժմ դառնում էին «կայսերական բանակի քաջագործութիւնների» շուրջը, որոնք, ի մեծ դարմանս իմ, տեղի էին ունենում Խոփի, Արխաւի, Թորթումի, Ալաշկերտի, Վանի՝ չորջաններում... Ականջներէս չէի հաւատում, խելքս չէր հասնում: Եւ, սակայն, բժիշկը այդ դէպքերի մասին խօսում էր ափսոս, ինչպէս եւ բոլոր սովորական բաների մասին: Օրւայ անցուդարձերի մա-

սին իմանում էի Իրակլուց։ Բայց այդ էլ միայն այն դէպքում, երբ դալիս էր առաւօտները. մնացած ժամանակները քնատ, անտրամադիր էր լինում։ Փոքր խմբերը ջարդում էին մինչեւ Կաւդա, Տէրվենտի կիրճում, կամ վերը՝ լեռնադաշտին։ Ջարդարարներին, ամէն մէկ հայի համար, վճարում էին հինգ դրուշ։ Բայց նրանց էր պատկանում նաեւ աւարը։ Ասածներից երեւում էր, որ անգամ Գաւախի թիւրքերի բուլթ ջղերը այլեւս անկարող էին դիմանալու այդ դէպքերին, լուրերին։ Ասում էր, որ թիւրքերը սաստիկ ընկճւած են։

— Ռուսները յաղթում են եւ շուտով պիտի դան, թիւրքերից հայերի մասին հաշիւ պահանջելու։ Հիմա ամէն մարդ աշխատում է մի հայ երեխայ ձեռք բերել, որ բարերարի հանգամանքով սլատասխանատու թիւնից ազատւի...

Մի քանի օր անց առիթ ունեցայ համոզելու, որ Իրակլու առածները հիմք ունեն։ Կէսօր էր, երբ, յանկարծ, ներս մտաւ հաղիւ 14 տարեկան մի կոկիկ, վայելչակազմ մանչ, որ ինձ կերակուր էր բերել։ Նա համարձակ բարեւեց, յուզումից կարմրեց, ասելիքը մոռացաւ ու հաղիւ զսպելով իրեն համակած զւարթ ուրախութիւնը՝ ասաց, թէ անունը Իվան է, ինչ որ ինձ կրկնակի դարմանք պատճառեց։ Պարզեց, որ Յովսէփ ձինկէողեանի եղբորորդին է, Աննիկի եղբայրը, որոնց ճանաչում էի։ Յովսէփին, իրրեւ ուռնահպատակի, աքսորել են Գաւախ. Իվանը եկել է նրա հետ, իսկ քոյրը մնացել է Սամսոնում, Պալըկճեանների մօտ։ Այժմ Յովսէփի կինը, տիկին Քարտինէն արտօնութիւն է ստացել ամէն օր ինձ կերակուր ճամբելու, եւ ահա Իվանը բերել է։*)

Իվանից իմացայ, որ Գաւախում դեռ մօտ քսան հայ ընտանիքներ կան, մեծ մասամբ չարչամբացի հարուստներ, որոնք իսլամանաւու, կաշառքի միջոցով աշխատում են մնալ։ Սամսոնցիներից, Փաստաջի Արմենակի ընտանիքից բացի, դեռ Գաւախ էին նաեւ Մենճիկեանները։ Ձինկէողեանները նոր էին եկել եւ Իվանը շատ բան չգիտէր, բայց ուսաների յաղթութեան լուրերը, թիւրքերի ընկած տրամադրութիւնները յայտնի էին նաեւ այդ աչքաբաց մանչուն։

Մի քանի օր յետոյ ինձ այցելութեան եկաւ նաեւ Փաստաջի Արմենակը։ Հիւժւած, դեղնած, ահաբեկւած տեսք ունէր։ Նրանից մի քանի մանրամասնութիւններ իմացայ մեծ դաղթի մասին։ Գաւախի

*) Ձինկէողեանները բաքուցի էին, հիւր էին եկել ազգականների՝ Հէֆիմեանների մօտ, որոնք արդէն գաղթել էին։

տակ մեռնողը Տողրուճ – հանումն էր: Ժանդարմները սայլից հանել, թողել էին արտի մէջ: Ստոյդ էր, որ թիւրքերի մօտ բաւական թւով փոքր երեխաներ էին մնացել:

— Հայու երեխայ ունենալը մի մարմաջ է դարձել. ամէն մարդ ուզում է մէկը ունենալ:

— Ի՞նչ լուր կայ պատերազմից:

Արմենակը, յանկարծ, կենդանացաւ, մի ցնցող հայեացք նետեց դէպի դուռը եւ հազիւ զսպւած զարթուեցեամբ շէնջաց:

— Գալիս են, եղբայր, գալի՛ս են... Հիմա երբեմն գնում եմ սրճարան. երէկ դիշեր Յովսէփ Էֆէնդիին էլ տարի, որ վարժեն. ես սրանց գիտեմ, որքան փախի – փախի անես, այնքան վատ կը լինի. առաջ խէթ – խէթ էին նայում, հիմա տեսնե՛ս... առաջին տեղը ինձ են տալիս. հա՛յ, պէոյլէ օթուր, հա՛յ, շէոյլէ օթուր. խեղճացել են, հասկանում են, որ ուսնները գալիս են: Ռուս զօրքերը հիմա մտել են Ալաշկերտ եւ գնում են Վանի վրա...

— Իրե՞նք են ասում:

Արմենակը նորից մոայլէց:

— Ոչ, Վահան Չամչեանը ասաց. բերել էին կառքով, կինն էլ հետն էր: Գաւախում երկու ժամ մնաց. իբր թէ, իրեն, իբրեւ ուսանող հիւպատոսարանի պաշտօնեայի, ապահով պէտք է հասցնէին Կեսարիա... Երեխայի պէս հաւատում էր, բայց Տէրվէնտի կիրճում սպանել են...

Արմենակը ժրխտի գրպանից մի ոսկի լիրա հանեց:

— Մի շարաթ է ինչ ուզում եմ քեզ մօտ գալ, բայց չի յաջողւում. Չամչեանը քո մասին հարցումիորձեց եւ խնդրեց որ այս լիրան քեզ տամ...

Ճինկեպեղեանների շնորհիւ եւ սկսեցի արագութեամբ կազդուրւել: Ծոճրակիս մօտ եղած վէրքը դոցւեց. բուժւեց նաեւ բորբոքւած աչքս: Մնում էր միայն գլխիս խոշոր վէրքը, ուր ոսկորը ջարդւած էր: Բայց գրեթէ անիմիտիս դրութեան մէջ էին ոտքերս. քիչ – շատ կենդանութեան նշաններ էր արտայայտում ձախ ոտքս: Այս վիճակում էի, երբ մի օր, յանկարծ, ներս մտաւ մի սպայ եւ քաղցրութեամբ հարց տուց.

— Ի՞նչ ունես, օղլում...

Անակնկալի գալով, ոչինչ չկարողացայ ասել:

— Գլուխդ վերաւորեա՞ծ է :

— Այո...

— Ո՞ւր ստացար վերքը...

Պարզ էր, որ մարդը իմ նկատմամբ թիւրիմացութեան մէջ է :

— Անունդ ի՞նչ է...

— Վահան...

— Հա՞յ ես...

— Այո'...

Սաստիկ զարմացաւ, բայց շտկեց ու վրա բերեց.

— Լա՞ւ են նայում քեզ այստեղ :

— Այո'...

— Բժիշկը կանոնաւոր այցելո՞ւմ է :

— Այո' :

— Որ եւ է խնդիր չունե՞ս :

— Ո՛չ :

Ոտերը քով քովի բերելով շրխկացրեց, բարեւեց ու գնաց :

Քառորդ ժամ չանցած՝ իրար յետեւից ներս մտան Ալին, Իրակլին եւ Եօրիոս էֆէնդին, հիւանդանոցի կառավարիչը, որ նոր էր դարձել Սամսոնից : Վերջինը յուզւած, միեւնոյն հարցումները մի քանի անգամ կրկնեց. ե՞րբ եկաւ, ի՞նչ ասաց, ես ի՞նչ ասացի, ե՞րբ գնաց... Հասկացայ, որ քննիչ էր :

Հիւանդանոցի առանց այն էլ մեռած կեանքը ամբեց : Իրակլին այժմ կասկած չունէր, որ հիւանդանոցը պիտի փակեն եւ իրեն էլ «կուլի դաշտ» ճամբելով մի տեղ «չանսատակ» պիտի անեն : Յուսահատութեան մէջ «փախստական դառնալու» հնարաւորութեան մասին մոռացել էր : Ալին էլ մտահոգւած էր եւ այդ օրը բարեհաճ վերաբերմունք արտայատեց դէպի ինձ. մի քանի անգամ դնաց, եկաւ, հարցրեց, թէ ի՞նչ բանի պէտք ունիմ : Կարծես, թէ ես էի քննիչը :

Գիշերը, երբ բժիշկը եկաւ, պէտք չգացի «դէպքի» մասին ասելու : Մշուշապատ աչքերը կիսախուսի լուց ու ոչ մի հարցում չարաւ : Մի պահ նոյնիսկ ինձ այնպէս թւաց, թէ նստած տեղը քնել է : Բայց եկաւ, յորանջեց, դէմքը շփեց ու գնաց :

Բոլոր նշաններէից պարզ էր, որ հիւանդանոցի օրերը հաշււած են : Ի՞նչ պիտի լինէր ինձ հետ այդ դէպքում՝ չգիտեմ, բայց, յանկարծ, զբոսթանս փոխեց. յաջորդ օրը անսպասելի կերպով ներս մտաւ բժիշկը եւ նրա յետեւից Փիր – Աղան : Այն աղօտ հանդիպու-

մից յետոյ, առաջին անգամն էի տեսնում նրան. կարճ վզի վրա սեւ, կլոր դէմքը, ցածր գլխի հետ միասին, կարծես թէ ձուլած էր պարսկական գտակի հետ: Միջինից քիչ բարձր եւ փարթամ կազմի համեմատութեամբ, տարօրինակ տպաւորութիւն էին թողնում նրա կարճ թեւերը, որոնց շարժելու ժամանակ ձօճում էր լանջը: Ծնչառութիւնը անկանոն էր եւ քթով լինելու դէպքում սուլում էր: Բայց Փիր — Աղան սնդիկի պէս շարժուն մի մարդ էր եւ խոշոր հմայիչ աչքեր ունէր, որ չեղոքացնում էին բոլոր մարմնական թերութիւնները: Այնպիսի մտերիմ ընթացք արտայայտեց, որ, կարծես թէ, տարիների բարեկամներ էինք ու երէկ էինք միասին «Բէյֆ» արել:

Կարգադրութիւն էր ստացել ինձ Սամսոն ճամբելու: Հիւպատոսի նամակն ու Սամսոնի իշխանութիւններից ստացւած թոյլտուութիւնը բերել էր կառապան պարսիկ Հասանը, որ այժմ իր կառքով սպասում էր դուրսը ինձ տանելու համար: Արդէն պարզ էր խնդիրը, բայց Փիր — Աղան ծխախոտ հանեց, լուցկի վառեց եւ սկսեց բացատրել այն դժարութիւնները, որոնց հանդիպել էր նա ինձ Գաւախում պահելու դործում, մինչեւ որ ահա այս կարգադրութիւնը հասել էր: Աչքս մնացել էր Փիր — Աղայի ձեռքին վառուող լուցկիի վրա, որ խանդարում էր ինձ կեդրոնանալ: Հասաւ մատին. դարմացած ցնցեց, նետեց ու շարունակեց.

— Հիմա, ոստիկանութեան ճամբելուդ առթիւ պէտք է մտահոգւես... Դա մի պարզ ձեւականութիւն է, յարեց նա ծխախոտը մօտեցնելով բժշկի ձեռքին, որ նոր լուցկի էր վառել:

— Այնտեղից Հասանը քեզ պէտք է տանի Միրզա — Հիւսէյին Խանի մօտ: Հասանին ճանաչում ես... Մեր Հասանի՞ն... Վա՛յ, ի՛նչ ասեմ քեզ...

Ու զսպանակից նետւածի պէս վեր ցատկեց, որ Հասանին կանչի: Բժիշկը, որ տաղալուծեամբ լսում էր, սկսեց գլխիս կապերը քակել: Փիր — Աղան նորից յայտնեց մի ջղուտ, երիտասարդ պարսիկի հետ, որ գլուխը մէկ կողմ թեքած՝ լսում էր նրան.

— Տեսնո՞ւմ ես գաւալլըն, թռչնի թեւով Սամսոն պիտի հասցնես, դեռ արեւը չնստած այնտեղ պէտք է լինես: Է՛, հաֆիւ՛, ես հիմա դրնամ նամակս գրեմ, մինչեւ որ դու էլ գործդ վերջացնես:

Բժիշկը մաքրեց գլխիս վէրքը, փոխեց վիրակապերը եւ սկսեց խնամքով կարել: Իր ընթացքի մէջ ոչինչ չփոխեց նաեւ այդ վերջին օրը. գազազած էր, թռչնած, ինչպէս բոլոր ցերեկները: Ամէն առիթով բարկանում էր Իրակլիի եւ Ալիի վրա: Վերջապէս — աւարտեց

եւ սկսեց վիրակապերով փաթաթել նաեւ ոտքերս: Իր բոլոր տարօրինակութիւններով, հարազատ մէկն էր բժիշկը, որ վճռական դեր ունեցաւ կեանքիս մէջ: Զգու՛մ էր, երեւի, որ պէտք ունեմ երախտագիտութիւնս յայտնելու եւ չէր ուզում առիթ տալ: Երբ սկսեցին ինձ հագցնել, դուրս ելաւ:

Կառքի մօտ կանգնած էր Իվանը: Վարը, 10 - 12 քայլի վրա՝ Արմենակը եւ կինը: Աւելի վար՝ Յովսէփը, Քարտինէն եւ սպիտակ շաւով գլուխը ծածկած մի ուրիշ կին: Հիւանդանոցի կառավարիչը, բժիշկը, երկու թիւրքերի հետ միասին, ուրիշ բաների մասին խօսելու ձեւով, նստած էին սրճարանի առջեւ: Քովնտի կանգնած էր ճմլած հագուստով մի փոլիս: Վերը, փողոցի միւս եզրին, մի խարխլած շէնքի պատշգամբում խմբւած էին հայ կանայք, երեխաներ. չարժամացիներն էին, որ ժամանակին խանդավառ ընդունելութիւն էին արել ինձ եւ վերի դասարանների աշակերտներին, երբ յայտնւեցինք իրենց մօտ...

Արդէն պատրաստ էինք մեկնելու, բայց Փիր - Աղան «Հասա'ն», «Հասա'ն» գոչելով անվերջ պատուէրներ էր տալիս: Աչքս մնացել էր բժշկին: Մօտեցաւ ու չոր ու ցամաք մի բարիերթ մաղթեց: Փիր - Աղան ձեռքերը երկարեց դէպի Հասանը, կարեւոր մի բան յիշողի պէս, բայց ձիւքը վաղեցին...

Կառքը սլանում էր նոյն վերելքով, որով երկու ամիս առաջ բոլորի հետ միասին ես էլ սահեցի վար: Այնքա՛ն մարդ ընդունած եւ դէպի մահ ճամբած այս փոքրիկ քաղաքը այժմ գերեզմանի պէս լուռ էր: Միայն տեղ տեղ թիւրք երեխաներ, թանձր փոշու մէջ վաղելով, փորձում էին հասնել, կառքի յետեւին կառչել: Քաղաքի ծայրին, ծառերի տակ, մի խումբ քաղաքացի հայեր տեսայ: Թւաց, թէ մէջերը ծանօթներ կայի՞ն, բայց գնո՞ւմ էին, եկե՞լ էին, թէ պիտի գնայի՞ն՝ չիմացայ...

Սահում էինք վար: Կարծես վերադառնում էի մի շատ հեռու երկրից եւ մտքերս, կեանքի բոլոր սպաւորութիւններս մնացել էին այնտեղ: Իջնում էինք օձապտոյտ մի ճանապարհով: Արեւը ցատկոտում էր աջ ու ձախ: Սարի լանջն ի վեր, մի ուղղութեամբ անօգնական պառկել էին կանաչներ. կարծես թէ նոր էին գլուխ բարձրացնում անցած կրունկների տակից: Ճամբուն զուգահեռ, կիսադալար կանաչների մէջ, երկարում էին նոր բացւած արահետներ: Եւ ամէն

մի թեքում, աննշան վերելք ու վայրէջք, ամէն ծառախումբ մի պատմութիւն ունէր, կարծես: Անդարձ անցած մի ճանապարհ էր այդ, որով միայն ես էի վերադառնում...

Հասանք Չախալլի: Այստեղ, այնտեղ պատերի տակ կկգած էին սակաւաթիւ տարագիր գիւղացիներ: Հիւանդներ կամ գաղթից յետ մնացածներ: Երեւի կարծում էին, թէ իրենց բախտը տնօրինող կարեւոր պաշտօնեայ էր անցնում. կառքը տեսնելով՝ նրանք պատն ի վեր երկարում էին, խոնարհութեամբ ձեռքերը դարսում կրծքներին, մինչեւ որ անցնում էինք...

Ահա եւ քարւանսարան, ուր վերջին օրերը մնացինք. ի՞նչ տարօրինակ բան է մարդու ճակատագիրը, Տէր Աստուած... Ահա ցածր ու տարածուն կամուրջը, որից ուղեցի վար նետել ինձ... Ահա եւ վերջին խարխլած քարւանսարան, որտեղից փախայ ամասիացի խենթի պատճառով: Լայն խճուղու եզրերին դեռ մնում էին անձրեւից, արեւից դեղնած թղթի կտորներ, պահածոների ծալծլած տուփեր, բզկաւած լաթերի քուրջեր, ջարդւած շիշերի փշրանքներ...

— Ռիզա', Ռիզա', կանչում է Հասանը՝ ձիերը քարւանսարայի առաջ սանձելով:

Ո՛վ որ է այդ Ռիզան, համր լուութեան մէջ չի լսում.

— Օլան հէ՛յ, Ռիզա՛...

Պատշգամբում յայտնեց՝ մի հսկայ արեւահար մարդ. քնահարամ տհաճութեամբ նայեց, ապա, յանկարծ, դղրդոցով վար իջաւ ու դարպասը բացեց: — Մարիապալա՛, հոգա Էֆէնդիի, գոչեց այնպիսի մի ճաթոտած ձայնով, որ երբեք չի կարելի մոռանալ:

Պարսիկ էր ու, կերելի թէ, իմ մասին գիտէր: Ձիերը պէտք է չունչ առնէին այնտեղ: Ռիզան, թիւրքերին նղովելով՝ ինչ որ բաներ է առում, որից հասկանում եմ միայն, որ հիմա էլ Սամսոնի հայ վաճառականների ապրանքներն են տեղափոխում: Խօսքի տակն ու վրան յիշում է Իբրանոսեանի անունը: Իբր թէ, միայն նրա կերպասեղէններով բարձւած 40 սայլ է անցել:

Ձիերի սանձերը թուլացրին, կերի պարկեր կախեցին ու վեր ելան: Քարւանսարան պարապ էր: Աջ կողմը, անկիւնում, հաւաքւած էր թղթերի, ջարդւած սնանկների, անպէտք իրերի եւ աղբի մի կոյտ: Դիմացը, սիւնից — սիւն կապւած դեռ մնացել էր ծծկերների ճօճկի դուղահեռ պարանը: Դրան մօտ մի մեծ քար կար, որ ինքն իրեն յղդկւել էր: Այն ժամանակ ամասիացի խենթը այդտեղ նստած «երգում» էր: Ահաւոր իրողութիւնից կարկամած բազմալեզու մի չունչ կար չորս կողմս...

Ռիզան մի փոքրիկ, կլոր բաժակով թէյ ու մի թղթի վրա հաց ու սա-
նիր բերեց: Տետրից փրցւած մի թերթ էր, որի վրա սկսնակ ձեռքով
գրւած էր՝ $1+1=2$, $1+2=3$, $1+3=4$, $1+4=5$, $1+5=5$...

*
**

Արեւը քերում էր երկնքից կախ ընկած խճճահեր ամպերի եղ-
բերը, երբ մեկնեցինք Չախալիից: Լուռ, թմրած ու նիրհած, հարթ
ճամբու վրա երբեմն ցցւում են փխրուն բլուրներ, որոնք աւելի չուտ
նման են աւազակոյտերի: Կառքի արագ ընթացքից ճամբու եղբերը,
պարանի պէս պրկւած, փախչում են յետ: Եւ չորացած ու կոշտա-
ցած խճուղին դղրդում է անիւների տակ: Հասանը քթի տակ թրքա-
կան ինչ որ շարկի է երգում: Բայց խուլ ծափերի պէս իրար յաջոր-
դող ձիերի սմբակների տարափի տակ, հասնում են ականջներին մի-
այն «ա՛, ա՛, ա՛... օ՛, օ՛, օ՛...» բացականչութիւններ: Վարը,
բրախների մէջ ճանապարհը նեղւում է եւ դղրդոցը հասնում ա-
կանջներին, կարծես խողովակի միջից: Յիշում եմ, որ այստեղ էր
կուտակւած չարամբացիների մեծ գաղթը...

Աւելի վար, ճանապարհը բռնւած էր լքւած գիւղերից քշւող ան-
հաշիւ անասուններով: Մեծ քոչ է կարծես. անասելի փոշին, փոշոցը
բռնել է չորս կողմը: Կառքը ընթացքը դանդաղեցրեց. մի քանի ցրն-
ցոտիապատ թիւրքեր, խարազանները ձօճելով, հարայ - հրոցով ճամ-
բայ են բաց անում: Կով, հորթ, եղ, դոմէշ, կարծես, տիեզերական
պատուհասից ահաբեկւած, դունչերը խուճապահար պարզում են ի-
րար զիստերին, դուրս ընկնում ճանապարհից ապա, յանկարծ, ապա-
հով զգալով իրանց՝ ծուլօրէն դարձնում են գլուխները ու անտարբե-
րութեամբ նայում: Է՛լ աւելի վար գալիս էին ձիու սայլեր: Հասանը
քաշւեց, կանգ առաւ՝ ճամբու եղբին, որ անցնին: 30 - 40 միաձի սայ-
լեր էին, որոնք Սամսոնից Չախալի տարան մեղ: Այժմ նրանք ան-
խնայ բարձւած են ապրանքներով. կերպասեղէն, խալիներ, քիլիմ-
ներ, պարկերի մէջ հաւաքւած պղնձեղէն, մեծ ու փոքր արկղներ
դարւած, կապկպւած էին նրանց մէջ: Բեռան տակ սայլերը ճոճուում
էին: Քրտնաթոր կառապանները այժմ քայլում են՝ մտրակելով ձիե-
րը, որոնք լարել են իրենց վերջին ուժերը: Նրանց վզերի երակները
ցցւել են: Ոմանք քովնտի կախել են լեզուները: Աչքերի մէջ պաղել
է բոլոր քաշելու անասնական յամառութիւն...

Հիռւից բացւում, պահւում էր ծովը: Սեւ թաւշի պէս հարթ ու
անծայր տարածութեան մէջ երկարել էր լեզուն Չալթի - պուրունը:

Ու տեսայ մի տան կողմինորէ կտուրը, ապա մի ուրիշը, երրորդը, չորրորդը... Սամսոնն էր: Ծայրամասի անդորրութիւնը խանդարելով՝ առաջ անցանք: Իրիկնամուտի պարզ օդի մէջ ամէն մի շէնք ցըցւել է իրեն յատուկ ձեւով: Նոյն քաղաքն է: Ճանապարհից դէպի աջ, դէպի ծովեզերք բարակ շերտերով տարածւում են մարդագետիններ, որոնց մէջ տեղ – տեղ տարբերւում են բանջարանոցներ, ծխախոտի ցանքեր: Հեռւում կանանչները կորչում են Չալթի – պուրունի թիկունքում: Ճամբի ձախ կողմի խորտուրդութիւններում թափւած են ամէն մի թրքական քաղաքի արւարձաններին յատուկ աղբակոյտեր: Անցանք յունական յետ ընկած թաղամասերով: Այստեղ, այնտեղ պատահում են կանայք, երեխաներ, որ մայթերի վրա, տների մօտ, գլխիկոր կանգնած՝ նայում են: Կարծես, թէ արու բնակչութիւն չկայ... Բայց ահա եւ քաղաքի գլխաւոր փողոցը, մարդիկ, անցուղարձ, պարապ – սարապ դիտողներ — ամէն բան այնպէս, ինչպէս միշտ:

Հասանը ծոեց դէպի աջ, մայթին կից կանգ առաւ, վար իջաւ ու անցաւ ձիերի առջեւ: Դիմացից շարժւում էր մի բաղմամարդ թափօր: Մոլլաներ, փաթթոցաւոր քաղաքացիներ, ոստիկաններ, զինւորականներ ուղեկցում էին ուսերի վրա բարձւած մի դադաղ... Անցան: Հասանը նորից իր տեղը անցնելով՝ շէնջաց.

— Նուրի – բէյին տարան...

Ասլահա՛ր եղայ. այդ անունը արդէն իսկ գամի պէս ցցւած էր գլխիս մէջ.

— Ո՞ր Նուրի – բէյը...

— Գաղտնի ոստիկանութեան պետը:

— Մեռա՞ւ...

Հասանը չպատասխանեց:

Աննախընթաց այս զուգադիպութիւնը ա՛յնպէս չլսեցրեց, որ հաղիւ գտայ ինձ, երբ, յանկարծ, տեսայ կենտրոնական բանտի նաւանդոյն պատերը. նշանակում է քիչ վարը կառավարատունն է, ուր եւ տանում էր ինձ Հասանը: Երկաթածող բարձր դռներէց կառքը ներս անցաւ: Բակում ոչ ոք չկար: Արդէն առաջ էլ հաղիւ կարելի էր մարդ տեսնել այս հսկայ բակում: Հասանը իջաւ եւ ուղղւեց դէպի ոստիկանական բաժինը, որի մուտքը փողոցից էր: Արեւի ցոլքերը ղեռ խաղում էին կառավարատան երկրորդ յարկի պատշգամբի կամարներին: Այնտեղ ես եղել էի մէկից աւելի անգամներ, մութեսարիՖ. Նէջմի – բէյի հրաւերով: Այժմ գլխիս մէջ ժխոր էր տիրում, երբ, յանկարծ, յայտնւեց Բահար – աղան, պարսկական հիւպատո-

սարանի կաւազը: Նրա դէմքը ակնթարթի մէջ մի քանի արտայայտութիւն փոխեց:

— Ալլա՛հը այս դիմսիզների տները գլուխներին փլցնի, ասաց նա դառնութեամբ: Բայց մի՛ մտածիր, լաւ կը լինի, այստեղից քեզ պիտի տանիմ: Տեսա՞ր, թէ ինչպէս Նուրի — բէյը արժանի պատիժը ստացաւ... Սեւիաթի ժամանակ հայերից տիֆով վարակուեց, երեք շաբաթ շարունակ դառանցեց, թէ «Հայերը ինձ խեղդում են» ու հոգին աւանդեց ջիանդամի թաղաւոր Իբլիսին...

Բահարը բարձրահասակ, ոսկրոտ, վաթսուներ անց, բայց դեռ ամուր մի պարսիկ էր: Ամէն Նովրուզ բայրամին նւէր էր ստանում ինձանից եւ որովհետեւ զրամի մոլի էր, շատ լաւ բարեկամներ էինք: Բնախօսական ատելութիւն ունէր դէպի թիւրքերը, որ ծնունդ էր առել դաւանական հիմքերով ու բարդացել անձնական մի տխուր պատմութեան հետեւանքով. տարիներ առաջ նրա կիներ փախցրել էր մի թիւրք եւ ինքը մնացել էր «չոր գլուխ»: Պատերազմի նախօրեակին, իր մոլի ուռասիրութեամբ, փաստաջլի Արմենակի հետ միասին, «մի. հողի, մի մարմին» էր կազմում: Ու այժմ էլ կարծես ոչինչ չէր փոխւել. նա շրջեցսայլը, բակի չորս կողմին խուզարկու հայեացքներ նետեց ու սաթի պէս սեւ ներկած թաւ բեխը ափի մէջ առնեով՝ շնչաց:

— Գալի՛ս են, հոջա էֆէնդի, հէ՛չ հոգ մի անի, ուռաները դալիս են, մանէթի գինը բարձրացել է...

Այդ պահին ամենից շատ կարեւոր էր իմանալ, թէ ինչ պէտք է լինէր իմ վիճակը: Բայց Բահարը այդ չգիտէր. ասածներէից միայն պարզեց, որ Նուրի — բէյին ժամանակաւորապէս փոխարինում է Սաբրի — բէյը, որը այժմ բացակայ է. նա խոստացել է ազատ թողնել ինձ, հիւպատոսի երաշխաւորութեան տակ: Բայց պէտք է նախապէս ներկայանայի նրան:

Կէս ժամ չանցած Սաբրի բէյը եկաւ, եւ Հասանը ինձ շալակն առած, մի փոլիսի առաջնորդութեամբ ներս տարաւ ոստիկանատան սենեակներից մէկը ու Սաբրի բէյի գիմաց վար դրեց մի բազկաթոռի մէջ: Քառասունի մօտ բարձրամարմին այս մարդը գեղեցիկ արտաքինի տակ չարութեամբ անկուշտ մի հողի ունէր թաղնւած: Դէպքերից առաջ կարող ու իրազեկ պաշտօնեայ էր համարւում եւ, իբր թէ, նոյնպէս բարեկամ էր հայերին: Իրականի մէջ տեղահանութեան բովանդակ դաժանութիւնը սրա ջանքերի արդիւնքն էր: Սա էր, որ ինձ ձերբակալեց: Այժմ թէ՛ Փիղիբական, թէ՛ հողեկան վիճակս այնպէս էր, որ կորցնելու ոչինչ չունէի այլեւս, ինչ որ, երեւի, զգում էր եւ ինքը: Նա տարակուսանքով զննեց ինձ. կարծես, ուզում էր հասկանալ, թէ որքան իրողութիւն է վիճակս: Հայեացքս մնացել էր

«Մհորջի» Սուլթան Մէմէդէ Ե.—ի ուռած, հաւկթաձեւ դէմքին, որի մեծադիր մի նկարը կախւած էր դէմուդէմ:

Վերջապէս, ծխախոտ վառելով ասաց.

— Հիմա ձեզ, այս վիճակում, երկար պահելու միտք չունիմ: Բայց մի հարց պէտք է պարզեմ. այդ կարող է օգտակար լինել ձեզ համար: Ի՞նչ կարգ եւ աստիճան ունէիք ուսւ բանակի մէջ...

Արդէն դիտէի, որ ամենաարտառուց բաների կարելի է հանդիպել թիւրք ոստիկանատան մէջ: Բայց այդ հարցումը այնպիսի մի անակնկալ էր, որ անկեղծօրէն դարձացայ:

— Դուք մեր հիւրն էք եւ իրաւունք ունեւ ձեզանից ճիշտ պատասխան սպասելու, յարեց նա խօսքերին մտերիմ հանդամանք տալով:

— Ո՛չ մի ղինւորական կարգ կամ աստիճան չեմ ունեցել ես:

— Ե՞րբ էք ենթարկւել ղինւորակոչութեան եւ ո՞րտեղ:

— Ո՛չ մի ղինւորական ծառայութիւն չեմ արել ես:

— Այն դէպքում դուքէ ասէք, թէ ո՞ւր էք ստացել ձեր ղինւորական կրթութիւնը:

— Ո՛չ մի ղինւորական կրթութիւն չունեմ ես...

Յետ նստեց ու մատիտը ձեռքի մէջ դարձնելով՝ ասաց.

— Ռուս զօրքի մէջ հաստատւած եւ այստեղ կատարւած չարքային եւ այլ մարդանքի փորձերիդ մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան. ո՞րտեղից գիտէք այդ:

— Ռուսական դպրոցում պարտադիր դաս էր:

— Ուրեմն, սովորել էք Ռուսաստանում:

— Այո՛:

— Ի՞նչ դպրոց էր այդ:

— Քաղաքային վեցդասեան սովորական դպրոց...

Բռնադրօսիկ մի դարձանք ձեւաւորւեց նրա դէմքին.

— Միթէ՞ հայերը կարող են այդ կարգի ուսական դպրոցներում սովորել:

— Այո՛:

Բոլոր հայերը...

— Լաւ չեմ հասկանում ձեզ:

— Այսպէս, օրինակ, մեր երկրի հայը կարո՞ղ է այդ կարգի դպրոցում ընդունուել:

— Այո՛...

Սարբի բէյը լռեց ու սկսեց երկարօրէն ծխախոտը հանդցնել: Իմ մէջ կասկած ծագեց, որ նրան զբաղեցնող բուն խնդիրը հպատակութեան հարցն է:

— Դպրոցը աւարտելուց յետոյ ի՞նչ պաշտօններ էք վարել :

— Առիթ չեղաւ, պէտք է կրթութիւնս շարունակէի :

— Միթէ՛ բոլոր ժամանակ ուսանում էիք, ասաց նա հեղնանքի ափնյայտ շեշտով :

— Ո՛չ, յետոյ ձերբակալեցին :

— Ի՞նչ էք ասում...

Հայեացքս նետեցի Սուլթան Մեմէդէի վրա, որի դէմքը աչքիս առաջ քանի դնում փրւում էր :

— Եւ ի՞նչ յանցանքով ձերբակալեցին :

— Իբրեւ յեղափոխականի :

Նա առաջ նստեց, գլուխը կախեց .

— Հետաքրքիր է : Ի՞նչ պատիժ կրեցիք :

— Երեք տարւայ նախնական բանտարկութիւնից յետոյ դատապարտեցին յաւիտենական աքսորի Սիրիւր :

— Եւ աքսորեցի՞ն :

— Այո՛ :

— Ե՞րբ էր այդ :

— 1910 թւի Դեկտեմբերին :

— Ասացէ՛ք խնդրեմ, ո՞րտեղացի էք, հարց տւեց նա յանկարծ, վեր առնելով գլուխը :

— Պարսկաստանցի :

— Ո՞ւր էք ծնւել :

— Թաւրիզին ենթակայ Կարաջատաղի շրջանի Ահեր դիւղում :

— Ի՞նչ է հօրդ անունը :

— Ղահրաման :

— Մօ՞րդ :

— Նատալիա :

— Ո՞ւր են հիմա :

— Հայրս մեռել է, մայրս գտնուում է Կովկասում :

— Ո՞ւր մեռաւ հայրդ :

— Կովկասում :

— Ո՞րտեղացի էր :

— Պարսկաստանցի :

Աչքերը կարճատեսի պէս վրաս կծկեց .

— Այդ ի՞նչպէս եղաւ, որ ձեզ իբրեւ պարսկահպատակի այնուամենայնիւ աքսորեցին Սիրիւր :

— Ռուսաստանում օտարահպատակները առանձնաշնորհումներ չունեն...

Շուրթը խածեց ու, յանկարծ .

- Ե՞րբ եկաք Թիւրքիա :
- 1911 թւի Յունիսին :
- Ի՞նչ անցադրով :
- Պարսկական :
- Ի՞նչպէս ձեռք ձգեցիք այդ թուղթը...
- Ամէն մարդ կարող է իր պետութեան անցադիրը ունենալ :
- Ո՞ւր ստացաք անցադիրը :
- Բազում :
- Այդ ի՞նչպէս եղաւ, որ 1910 թւի Դեկտեմբերին յաւիտենապէս աքսորւեցիք Սիբիր, իսկ յաջորդ տարւայ սկզբին Բազում անցադիր ստացաք, վրա բերեց նա տաքացած :
- Սիբիր հասնելուց քիչ յետոյ փախայ եւ եկայ Բազում :
- Սարբի բէյի մէջ կարծես մի բան փլաւ.
- Հը՛...
Ու նորից յետ նստեց.
- Միթէ՛ Բազւի պարսկական հիւղատոսը անցադիր է տալիս փախստականներին, ասաց նա ձայնը իջեցնելով եւ խօսքերին զաղտնիքի հանգամանք տալով :
- Ի հարկէ, ո՛չ : Բայց հնի հիմքով նորը տալու պարտաւոր է. միւս կողմից, իմ հարազատներն էլ պէտք չունէին ասելու, թէ անցադիրը փախստականի համար է :
- Ե՞րբ փախաք Սիբիրից :
- 1911 թւի Մայիս 1-ի գիշերը :
- Ո՞րքան մնացիք Բազում :
- Հաղիւ երկու շաբաթ :
- Յետոյ ո՞ւր գնացիք :
- Արդէն ասացի, Թիւրքիա :
- Թիւրքիան շա՛տ մեծ է...
- Բայազետ :
- Ի՞նչ էիք անում այնտեղ :
- Առեւտուր :
- Ի՞նչ առեւտուր :
- Նաւթի եւ շաքարի :
- Նաւթի եւ շաքարի՛...
— Այո՛ :
- Որքա՞ն մնացիք Բայազետ :
- Մի տարի :
- Հայ յեղափոխականներից ովքե՞ր կային այնտեղ...
- Չեմ յիշում :

— Մի տարի մնացել էք այնտեղ եւ ոչ ոքի չէ՞ք յիշում... Մտածեցէք եւ կը տեսնէք, որ յիշում էք, ասաց նա թունալից հեղնանքով:

— Մտածելու բան չկայ, կարող եմ տասնեակ անուններ յիշել, որոնք, երեւի, արդէն մեռած են, ի՞նչ արժէք ունի որ...

Սարբիի դէմքը սրւեց. հաստ վիզը, գերուկ լանջին փլած, կարմրեց. առաջ նստելով գլուխը յենեց ձեռքին.

— Ես պիտի խնդրեմ, որ հարցմանս պատասխանէք:

— Ստեղծած պայմաններում այդ կարգի հարցումներին պատասխանելու միտք չունեմ:

Նա մի պահ շեշտալի նայեց, ապա մեղմ ու սպառնալիքի շեշտով ինքն իրեն շշնջաց.

— Լաւ... չա՛տ լաւ:

Նորից յետ նստեց, փքւեց.

— Բայաղետից ո՞ւր դնացիք:

— Պոլիս:

— Ի՞նչ էիք անում այնտեղ:

— Անգործ էի:

— Ո՞րքան մնացիք:

— Երկու – երեք ամիս:

— Իսկ յետո՞յ:

— Եկայ Սամսոն:

— Ե՞րբ էր այդ:

— 1912 թւի Սեպտեմբերի վերջերին:

— Զէ՞ք կարող ասել, թէ ինչ նպատակներով եկաք Թիւրքիա, ասաց նա նորից ծխախոտ վառելով:

— Այն ժամանակ Թիւրքիան մեղ համար ազատ երկիր էր եւ Սիբիրից փախչելով, իբր թէ, ասպատանեցի այստեղ...

Թափը ընկաւ. դրում էր, նշանակում էր, թէ խղբում էր առջեւը ընկած թղթի վրա՝ չգիտեմ: Այդ պահին, յանկարծ, հարեւան սենեակից ներս մտաւ մի նիհար, շնչահատ ու քրտնաթոր ակնոցաւոր պաշտօնեայ, որ «տեւթերտարի» նման էր: Հազիւ հարցական հայեացք նետեց Սարբի բէյի վրա եւ յաջողեցաւ բարեւել, երբ վերջինը ձեռքով մի ջղայնոտ շարժում արաւ, որ դնայ:

— Սամսոնում եղած ժամանակ որ եւ է տեղ ճամբորդէ՞լ էք:

— Այո՛, Կիրասոն, Տրապիզոն...

— Իսկ էրզրո՞ւմ...

, Նոյնպէս...

— Ի՞նչ էիք անում այնտեղ...

Գիտէի, որ այդ ճամբորդութեան նպատակը հաստատապէս Սամսոնի ոստիկանութեան յայտնի է.

— Գնացել էի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին, որ դումարել էր էրզրում:

Ժպտուն աչքերով մի պահ լուռ նայեց, ապա, յանկարծ՝

— Ուրեմն, ընդունում էք, որ այդ ժողովին մասնակցել էք:

— Ինչո՞ւ պիտի ժխտեմ, երբ այդ ժողովը դումարեց այնտեղ՝ Նորին Վսեմութիւն Թաւաթ փաշայի հրաւերով:

Սարբիի հայեացքը մէկ կողմը սահեց.

— Ձե՞ք կարող ասել, թէ ինչ որոշեցիք այնտեղ:

— Ինչու չէ. որոշեցինք ամէն կերպ խթանել օսմանեան հայերի քաղաքացիական պարտականութիւնների կատարման ընդհանրապէս եւ յատկապէս պատերազմի տեւողութեան շրջանում:

— Ի՞նչպէս էք հաշտեցնում այդ որոշումը ամէն տեղ կատարւած դաւադրութիւնների հետ, ասաց նա զրոյցի բնոյթ տալով հարցաքննութեան:

— Թէ ուր ինչ է կատարւել՝ չգիտեմ. որքան խնդիրը վերաբերում է Սամսոնին, այդ որոշման ոգւով կատարւած աշխատանքները երեւի արդէն յայտնի են ձեզ...

Սարբին մի պահ ցրւած նայեց ու ելաւ.

— Այո՛, յայտնի են. այդ մասին դեռ առիթ կունենանք խօսելու...

Հազիւ մտաւ հարեւան սենեակը, երբ նորից յայտնեց ակնոցաւոր պաշտօնեան: Նա աթոռը քաշեց եւ այնքան մօտ նստեց, որ կարծես «մեղքերի թողութիւն» պիտի չնորհէր ինձ: Ողջ էութիւնից «պաշտօն» էր բուրում եւ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, «պաշտօնիստ» էր պարզապէս: Ոտքը ծնկին նետելով՝ թուղթը առաւ ափի մէջ եւ սկսեց փափսուքով հարցուփորձել նորից անուն, ծննդավայր, հպատակութիւն եւ այլն, ու միաժամանակ գրել: Այս մարդը բնաւ ինձ չնայեց. նրան հետաքրքրում էր գրելը: Երբեմն ընդհատում էր հարցումները, ակնոցները շտկելով աչքէ անցնում դրածները ու ապա թափ ստանալով՝ գրում: Շատ երկար տեւեց այդ վերջապէս, աւարտեց ու գնաց: Մի քանի վայրկեան յետոյ, մի փոքրիկ հետ ներս մըտան Բահար – Աղան եւ Հասանը ու ինձ դուրս տանելով՝ դրին կառքի մէջ:

Գլուխս ցաւում էր, պաղ քրտինքը ծորում էր կապերի տակից...

Կառքը գնում էր վար, դէպի չուկայ, աւելի ու աւելի դանդաղելով

ընթացքը: Խիստ տարօրինակ իրարանցում կար վարը: Երբեք այդպիսի բաղմունքիւն չէի տեսել հրապարակում: Շուկան ընդարձակւել էր եւ «ախշամ բազարի» եռուզեւոք արտակարգ էր: Ընդարձակ տարածութեան մէջ մնացել էր մի նեղ շերտ, անցուղարձի համար: Մընացածը բռնւած էր անհաշիւ իրերով, կերպասեղէնով, ամանեղէնով, լեցուն պարկերով, կարասիներով, կանաչեղէններով, մրդերով: Վաճառողների կանչերն ու շրջապատող ամբոխի խրլոտոցը բռնեւ էին հրապարակը: Տարակոյս չկար, որ հայ վաճառականների ապրանքներով էր այդ եռուզեւոք սկսւել: Բայց ո՞վ էր ծախում, ի՞նչ հիմքերով՝ չգիտեմ: Կարծես մի մեծ սօնալաճառ էր... Հասանք մի տեղ իրար վրա ձայն տւեց.

— Վարդա՛... Վարդա՛...

Մի ջրավաճառ, պղնձէ սափորը ճամբու մէջտեղը վար դրած, ափի մէջ համբում էր միւս ձեռքում կծկած դրամները: Կառքը կանդառաւ.

— Հավարդա՛...

Դրամները նետեց վզից կախւած պարկի մէջ, սափորն առաւ ու փախաւ...

Աւելի վար ազմուկը քիչ — քիչ նւաղելով, յանկարծ, մարեց... Մարդիկ արձանացած բերանաբաց լսում էին մօռնետիկի զիւ կանչը.

— «Պէյի՛ւն, ըըխտըմ ֆիվարիստէ՛, պիր էօֆի՛ւզ կայալմըշտըր... Հէր կէօրսմէ՛, Խախտտ Եէրիմի պիկեմէ՛, քիմա օլունուր մաա՛լիմատ Էքսիմ պէլէտիէ տայրէսիմէ՛... Խապեր վէրէմէ պի՛ր մէջիտիէ պակշիշ վէրիկեմէ... Հէյ ախալը՛, Էշլտտիկ, Էշլտմէտիկ տէմէյիմի՛ս... »:

Ու, յանկարծ, առջեւ ցցւեց քաղաքապետարանի վիթխարի շէնքը, ուր երկու ամիս առաջ դեռ շնչում էր թաղի արու բնակչութիւնը...

Անցանք այդ մօռյլ շէնքի թիկունքի փողոցը: Անհաշիւ խուլ ձայների միջից դեռ հասնում էին ալանջներին՝ «պէյի՛ւն, ըըխտըմ ֆիվարիստէ՛...»: Ու ալիւս ձայն չկայ, մարդ չկայ: Անկերպարան չէնքերով սեղմւած նեղ փողոցը թողնում է ներքնուդու տպաւորութիւն: Կառքի դղրդոցը դարնւելով պամերին՝ ճարճատում է փողոցում: Ու ծակոտիկ փեղկերով վերէն — վար ծածկւած պատուհանների տակ երեւում են սոււերներ...

Վարը, երկյարկանի մի պարզ շէնքի առաջ, կանգնած է մի մարդ, ձեռնափայտը հրացանի պէս ձախ ուսին բռնած, ու մի մանչ: Միւրդա — Հիւսէյին Սաան է: Նա մօտենում, թօթւում է ձեռքս, բայց ոչինչ չասելով՝ նորից գնում, կանգնում է նախկին տեղը, ապա, ինչ որ մտա-

ծելով, այնտեղից էլ դառնալով, մտնում է ներս: Մանչը մատը բերանում հայտնւմ է ինձ: Մուտքի գէմուղէմ, փոքրիկ, քառակուսի միջանցքի դրան տակ կանայք կան: Այնտեղից դուրս ընկաւ մի սիրուն, բայց չիլ աչքերով աղջնակ: Շէնքի այս մասին ծանօթ էի. միջանցքի աջ կողմին Բահարի սենեակին էր, ձախին՝ հիւսարտոսի դրասենեակը: Այստեղ էլ վար դրին ինձ:

Պղնձագոյն գէմքի վրա քիչ թեք ընկած ձաձեւ աչքերը վրաս յառած՝ հիւսարտոսը հայտնւմ էր: Շատ յոգնած էի եւ ինչ ասելս չը գիտէի:

— Մի քիչ հանդուստցիր ու քանի դեռ ուշ չէ, քեզ պիտի ճամբեմ Պալլիճեանների մօտ, ասաց հա: Նրանք յարմարութիւններ ունեն, արդէն այդպէս էլ պայմանաւորուել ենք: Միայն կարծում էի, թէ աւելի չուտ կը հասնիս:

— Մօտ երկու ժամ է ինչ կառավարատունն էինք, ճանճրոյթով ասաց Բահարը:

Ու պէտք եղաւ, որ մանրամասն պատմեմ Սարրի բէյի հարցաքննութիւնը: Միրզա — Հիւսէյին Սանը, որ աչքի մէկը քիչ փոքրացրած ու չրթերի անկիւնում հաղիւ նշմարելի մի ժպիտ պահած ուշադիր լսում էր, ասաց.

— Ոչինչ, նշանակութիւն չունի, Սարրի բէյը այնքան խելք չունի, որ շատ միաստկար լինի: Հիմա պէտք է քեզ հանդիստ ու ապահով դրաս: Նէջմի բէյը խօսք է աւել քեզ իմ խնամքի ու պատասխանատուութեան տակ թողնել, մինեւ որ բժշկիւս, իսկ այնուհետեւ էլ կը տեսնենք:

Քիչ յետոյ ինձ նորից կարք դրին ու շարժւեցինք: Ամբան դանդաղ մթնշաղը յոգնած աչքերի պէս թարթում էր: Ու թիկունքից լըսում էի՝

— Ալլահ էֆգլէր...

Քաղաքամիջի Զամիւրի ալիք — ալիք տարածւում էր Շաւ համադի հրաւերը: Օրը մօտենում էր վախճանին, հետը տանելով իր բաժին կեանքը: Փողոցն ամայի էր: Մի քանի քայլ առջեւ, հրամանատարի պէս, կառքն առաջնորդում է Բահարը: Եթէ ուղիղ դնաց, փաստաձի Արմենակի խանութի անկիւնից կարող ենք վեր բարձրանալ եւ հասնել «վարի» Պալլիճեանների բնակարանին: Բայց Բահարը, որին ամէն բան յայտնի է, ծուռն է գէպի ձախ եւ կառքն էլ հետեւում է նրան: Անբանուկ, դարտուղի այս փողոցը, հայ — թիւրք բնակչութեան մի շերտով, նոյնպէս տանում էր գէպի հայկական թաղ: Միայն թէ այս ճամբով «վերի» Պալլիճեանների մօտ պիտի դուրս գայինք:

Սկսում է թաղը: Ձարմանալի խաղաղութիւն է տիրում ամէն տեղ: Ներկան ու անցեալը իրար խառնւած՝ գլխիս մէջ ստեղծում են մի քառս: Երկիւղած մի զգացումով նայում ու տեսնում եմ, որ թութալ — Համբարի պատուհանի վարադոյրը շարժւում է: Ապա, աջ կողմից, Մուղալեանների պատուհանի վարադոյրը կիսով չափ բացւում է ու տեսնում եմ դուրս ընկած մի գլուխ... Յանկարծ, յիշում եմ դոկտոր Ստեփին, որ այս կողմերն էր ապրում: Ու գերեզմանային լուծեան մէջ ձիերի սմբակների թնդիւնը վախ է աղղում ինձ: Երազի պէս տեսնում եմ աղջկանց վարժարանը. կոկիկ, քառակուսի բակը, քարէ կարճ պատին համաչափ ցցւած երկաթածող շրջափակը, համանման կանաչաներկ դուռը... փակ է եւ չուէ անդամ չկայ: Կառքը կանդ առաւ. երկու քայլ վեր ապրում են Պալըկճեանները: Անասելի տմբոմբոցով Բահար աղան դարնում է փողոցի դռնից կախ ընկած մուրճը: Ննջարանում վեցհարւածեան պարպելու պէս մի բան է... Բահարը կրկնում է հարւածները ու գլուխը թեք կախած՝ սնկաւում արգելեցին...

Ո՛չ, ձայն չկայ: Այն ժամանակ նա խուլ կերպով վեր, վար է անում մուրճը, ապա զարկ առ զարկ ուժեղացնում հարւածները... Նայում է ինձ. այսինքն, թէ հիմա անպատճառ սլափ դան: Բայց ձայն չկար: Յանկարծ, յիշեցի, որ «վերի» եւ «վարի» տների բակերը իրար հետ մի նեղ անցքով կապ ունեն եւ ուզում էի բացատրել Բահարին, որ դուրեց բոլորն էլ մեղ սպասում են «վարի» բնակարանում, երբ նա զայրոյթով նորից ձեռք առաւ մուրճը եւ զորդացրեց փողոցը...

Ճիշտ դրան տակից լսեց կանացի մի կերկերուն ձայն.

— Քի՞մ տըր...

— Սաղըր սը՞ն, ճե՛ սըն, պե՛...

— Քիմի՞ արիյոքսինիզ...

— Պիսմիլլահ, Ռահմահ, Ռահիմ...

— Էւտէ քիմսէ եոք...

— Ալլահ, Ալլահ... Ա՛չ կափույու... Բահար աղա տըր:

Դուռը բացւեց: Դպրոցի տարադով մի աղջիկ քարացած նայում էր ինձ:

— Ո՛ւր են տղաները, վրդովւած գոչեց Բահարը:

— Վարի տունն են...

Այժմ այնտեղ գնալու համար պէտք էր փողոցի անկիւնին հասնէինք եւ թաղի գլխաւոր փողոցով վար իջնէինք: Բահարը մի քիչ մտածեց, ապա, յանկարծ, ձանձրոյթով գոչեց.

— Իւլսարի, աշաղա պի՛ր տըր. Հասան կալտըր:

Եւ Հասանը, շալակն առած, վեր տարաւ ինձ:

Տունը մարդ չկար, եւ աղջիկն էլ անհետացել էր: Նորից դըռնուում էի երկրորդ յարկի այն ընդարձակ ծովահայեաց դահլիճում, ուր շատ անգամներ էի եղել: Ամէն բան նախկին դրութեան մէջ էր. ե՛ւ մուտքի մօտ դրած դաշնամուրը, ե՛ւ ձախ պատի տակ երկարած սետիւրը իր դոշաւոր շապիկով, ծխախոտի կլոր սեղանները, պատին կախած նկարները: Գոյութեան ու կործանման հակասութիւնների մէջ դեռ դեղերում էին մտքերս, երբ վարից ձայներ լսեցի: Իրար յետեւից ներս մտան Պալըկճեան երկու ընտանիքների եօթն եղբայրները: Համադգային «գործից» յետ մնացածների ցաւ կար նրանց դէմքերին. «ասլօրինի» դոյութեան մի թշառութիւն...

Վարից լսեց էլմոն հանումի ձայնը, որ «վերի» Պալըկճեանների մօր մահից յետոյ երկու տների մօր հանգամանք ունէր: Հին բարեկամներ էինք. առիթը չէր փախցնում որ եւ է դարբ ղպատմութիւն, դէպք լսելու ինձնից եւ երեխայի պէս երկար ու կուշտ ծիծաղում էր: Այժմ, ըստ երեւոյթին, սրտի հիւանդութիւնը, որից տառապում էր, բարդացել էր. թեւերի տակ մտած նրան բերում էին դեռատի քոյրը՝ Գոհարը եւ աղջիկը՝ Նւարդը: Շէմքի մօտ կանգնած մնացին դպրոցի տարադով աղջիկը եւ Աննիկ ձինկէոզեանը: էլմոն հանումը մօտեցաւ ինձ իր սովորական ժպիտով: Բայց մէկ – երկու քայլ մը նայած, յանկարծ, կանգ առաւ եւ լիաթոք չնչեց: Աթոռ տւին, նստեց, թեք նայեց տղաներին ու դէմքը ամբարի մէջ առած՝ անձայն հեկեկաց...

Շատ ուշ էր արդէն, երբ նոյն դահլիճում մնացի մենակ: Թաղում այժմ կար ընդամենը տասը – տասնմէկ ընտանիք՝ Պօղոսեանները, Մուրատեանները, Գամբարեանները՝ «թրքացածների» հանգամանքով: Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի բանտարկւած երեք ընկերների ընտանիքները: Նահատակ Թովալ – Համբարի ընտանիքը: Կասապեանների, Աճէմեանների ընտանիքները, որոնց մուսլիմները ճակատ էին ճամբւել զինուորական բժիշկների հանգամանքով: Նսայի Մուղաբեանի ընտանիքը, որ դաղթի օրերին, մի գիշեր, մօրը, կնոջը, երեխաներին թունաւորելու ժամանակ չէր դիմացել փոքրիկ աղջկայ ճիչերից եւ երկրորդ յարկի պատուհանից վար նստելով իրեն պարտէզ՝ փչել էր ուսուցիչը եւ դռնուում էր հիւանդանոցում: Մեր հարեւան Քրիստոսի ընտանիքը, որ թրքանալու չուրջ կնոջ հետ ունեցած տարածությունների հետեւանքով դանակով պատուել էր փորը եւ այժմ նոյնպէս գտնւում էր հիւանդանոցում...

Դեռ լոյսը չբացւած հասնում էին ականջներին ծովի մակընթացութեան խուլ շրմփոցները: Եւ աղջամուղջի մէջ ստւերանում էին վարը տարածւած կղմինտրի կտուրները: Կիսախաւարի մէջ թմրող ծառերի վրա աղմուկով խմբւում ու ցրւում էին ճնճողւկները: Բայց չէին լսւում աքաղաղների սրտապատառ, փոխանցող կանչերը, որոնցով յատկանշւում էր հայկական թաղի արշալոյսը: Հորիզոնի տակ, բարակ շերտերով շառագունում էր երկինքը. արեւի առաջապահ դիրքերը պարզւում էին քիչ — քիչ: Ծովի անծայր, հարթ տարածութիւնը փքւում ու բարձրանում էր, հորիզոնի տակ ջրերը վար թափելու մի ձեւով: Ու, յանկարծ, արնաներկ արեւի մի փշուր յայտնւեց այնտեղ: Աջ եւ ձախ երկարեցին կառ — կարմիր շերտեր ...

Ամենից շուտ արթնացել է Մարիամը. այսպէս է դպրոցի տարազով աղջկայ անունը, որը փոխադրւել էր վեցերորդ դասարանը ու նոր պիտի անցնէր մանչերի խառն դպրոցը: Տասնեւեկեց տարեկան է, բայց բոլորովին անտեղեակ էր բացառիկ գեղեցկութեան: Մարիամը հայր չունի եւ մայրը վերջին պահուն նրան ասել է. «Դուն գնա Պալըկճեաններուն քով, ես ալ յունաց թաղը կը պահւեմ»: Ու այսպէս երբ խօսում է, բոլորովին պզտիկ աղջկայ նման է Մարիամը:

Իսկ ապահո՞ւմ է արդեօք Մարիամի մօր տեղը.

— Օ, ի հարկէ...

Եւ ինքն էլ գո՞հ է, որ մնացել է այստեղ.

— Օ, շատ...

— Բայց գաղթից ի վեր Մարիամը այլեւս «սիրտ չունի», կեանքը արժէքագործի է եղել նրա համար, որովհետեւ ամէն բան «տարմուտադան» եղաւ...

Նրա օգնութեամբ լւացւեցին: Ապա Մարիամը մանրամասն հարցութորձեց ինձ վարժուհիներին, ուսուցիչներին եւ մի քանի ընկերուհիներին մասին, որոնց չկարողացայ յիշել...

Հազիւ սկսւել էր այս նոր օրը, եւ Մեծ Օննիկը, որ կէս բժիշկ, կէս երաժիշտ էր, պարզում էր իր անելիքը, տան մէջ ինձ բուժելու համար, երբ թթւած ներս մտաւ Բահար — աղան եւ յայտնեց, որ Սաբրի բէյը պահանջում է ինձ հիւանդանոց փոխադրել: Տղաները իրար երես նայեցին: Բայց ասելիք չկար. հիւանդի տեղը հիւանդանոց էր. միայն թէ նորից ընկնում էի իշխանութեան անմիջական հսկողութեան տակ ու ոչ մի երաշխիք չկար, թէ վաղն էլ մի ուրիշ տեղ չէն ճամբի ինձ: Այդ էր, թերեւս, պատճառը, որ Միրզա — Հիւսէյին Խանը պէտք էր զգացել զնալ մութեամբի՞ն մօտ կարգադրութիւնը փոխել տալու համար...

Կէսօրին պարզւեց, որ կարգադրութիւնը մեկնում է մութեսարիֆից: Իրիկեան դէմ, չորս պարսիկների հետ, եկաւ Բահար — աղան, որոնք ինձ դրին հիւանդանոցից բերած լաթէ մի պատգառակի վրա եւ ուսերին առնելով՝ դուրս տարան:

Տնից դէպի թաղի կենտրոնը, գլխաւոր փողոցի անկիւնից մի պահ տեսայ հոյակապ եկեղեցին, որի գմբէթին հաստատւած խաչը, գոյութեան անխախտակէտի կոթողի նման, գեռ պլպլում էր վերջալոյսի շողերի մէջ: Ապա ծռեցինք դէպի վեր: Աջ, ձախ տները փակ ու լուռ են այնպէս, որ կարծես երբեք բնակչութիւն չէր եղել նրանց մէջ: Հէքիմեանների պատի տակ նստած էին երկու մուհաճիրներ, որոնցից մէկի ձեռքին հովանոց, միւսի գլխին եւրոպական գլխարկ կար: Անդրաշխարհային մի խաղաղութիւն էր տիրում թաղում, որ խանդալում էր միայն Բահար — աղայի եւ պարսիկների համաչափ ոտնաձայնով: Տուն, դուռ, պատուհան, ծառ, պարտէզ, ամէն բան հնութեան յատուկ արժէք էր ստացել: Հասանք Ալթունեանների տան շրջանը. մայթի վրա թափւած էին բոկոտած, դեղնած անհաշիւ թղթեր. վերջալոյսի ճառագայթների տակ պսպղում էին փշրած ապակիներ. պարտէզը տարածած աշնան տեսք ունէր: Աւելի վեր, նոյն տեսարանն էր ներկայացնում Խանէտանեանների տան շրջակայքը: Ըստ երեւոյթին, առաջին հերթին ուշադրութիւն էին դրաւել ուսուցիչները բնակարանները: Փողոցը վերջացաւ, եւ, յանկարծ, առջեւս պարզւեց Թոռամանը...

Բահարը, վերելքից խուսափելով՝ բռնում էր դաշտի եղերքի արահետը: Այստեղ մէկ — երկու տների բակերը անջրպետւած են դաշտից սեւացած, չորացած տախտակամածով, որի տակ միշտ շներ էին լինում: Սովորական զրօսանքների ժամանակ, հակառակ միշտ կրկնող ազդարարութիւններիս, վարի դասարանների չարաճճներս բռնեցներով քայլերգ էին նւագում տախտակներից ու զրդոներով շներին՝ հաջոցին հաջոցով էին պատասխանում: Այժմ շներն էլ էին չքացել...

Քիչ վերը արդէն պարզւում են Թոռամանի բլուրները, դաշտերը, անգամ հեռու ընկած կանաչադարձ կալածքը, որի արօտներում արածող ոչխարները ահարկելում էին մարդանքի թմրուկների ձայներից: Ապա պարզւում է Թոռամանի լանջի տակ տարածւած հիւանդանոցի սպիտակ շէնքը, որ ուղիղ դժով նայում է հայկական թաղի կենտրոնին: Իսկ ծովից հիւանդանոցը առաջին շէնքն է, որ դրաւում է ամէն մի ճամբորդի ուշադրութիւնը: Որքան մօտենում ենք, այնքան աւելի պարզ տեսնում եմ մի մարդ, որ կանգնած է մուտքի սիւ-

նազարդ առաջամասում... Աղիզ — աղան է, դաշտի մեր մարդանքները մշտական հանդիսականը, շատ տարիներ առաջ Ռուսիայից եկած մի բարի ծերունի, որ ժամանակին Պլեհնայի տակ կոխ էր մըղել «Ակ — Փաշայի» դէմ եւ յետոյ հոգեւոր կոչում ստանալով՝ դադրել էր Սամսոն: Բայց Աղիզ — աղան իր մուգիւնի հանգամանքով անգործութեան էր դատապարտուել եւ հարկադրուել էր հիւանդանոցի դռնապան դառնալ: Երկար տարիներ, հաւատարմութեամբ վարում էր այդ պաշտօնը, եւ թաղի ծայրամասերում կանայք նրան ճանաչում էին իբրեւ մատչելի գներով «սուլֆաթ» ծախող:

— Սէլամ — ալէյֆում, Աղիզ — աղա, գոչեց Բահարը:

— Ալէյֆում — սէլամ, ասաց նա, սիւշ — սիւշ նայելով ինձ:

Երեք — չորս մետր լայնութեամբ եւ բաւական երկար ապակիապատ պատշգամբում վար դրին: Պատշգամբի ծայրին խմբւած էին հիւանդներ: Աջ կողմից կային երեք — չորս սենեակներ, որոնցից մէկի առջեւ տեսայ Քրիստոստուրին, հիւանդի շապկով: Ինձ մօտեցաւ մի քոյր, որ բաւական մաքուր հայերէնով մի քանի հարցումներ աւրաւ ու մտաւ Քրիստոստուրի սենեակը: Ըստ երեւոյթին, հայերէն գիտցող յոյն էր: Ապա մօտեցաւ գէր ու խրոխտ մի ուրիշը, յետոյ մանկահասակ մի երրորդը: Քիչ յետոյ վերակապերս փոխւած, հիւանդանոցի շապիկ հագած, պառկած էի Քրիստոստուրի հետ միասին մի սենեակում: Երկու մահճակալ, դարակներ, մէկ աթոռ. մէկ հատ պատուհան, որ նայում էր դէպի թաղ: Երեւի, գլխաւորը հայերէն խօսող քոյրն էր. նա էր փոխում վերակապերս, որի ընթացքում ուր էլ դարձնում էի գլուխս, միշտ հանդիպում էի Քրիստոստուրի լարւած դէմքի այլադան արտայայտութիւններին: Երբ քոյրը աւարտեց իր գործը եւ ուղում էր դնալ, Քրիստոստուրը ոտքի ելաւ եւ աղաչանքի շնորհով ասաց.

— Փանի, կը վախնամ վաղը վէրքս տեսնէ...

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, կը յիշեմ, բան մը կընեմ, մի՛ վախնար...

Հազիւ դուրս էր եկել քոյրը, երբ Քրիստոստուրը անհամբերութեամբ իրեն նետեց մահճակալիս մօտ ու երկար ժամանակ անյայտութեան մէջ տառապող բանտարկեալի պէս, սկսեց հարցուփորձել դադրի, ճանապարհի, ծանօթների, հարեւանների, Գաւախում մնացածների, թրքացածների մասին: Եւ հարցուփորձի ժամանակ, բացականչութիւններով, ցասման, վշտի, յուսահատութեան չափազան-

ցւած արտայայտութիւններով տարօրինակ տպաւորութիւն էր թողնում: Արդէն այդ օրերին Թիւրքիայում խելքը գլխին հայ չկար: Բայց երբ սկսեց հարցովործել վիճակիս մասին, տարակուսանքի մէջ ընկայ. կարծես, մի քիչ ցնդել էր: Այսպէս, օրինակ, երբ իմացաւ, որ գլխիս ոսկորը Զարգւել է, չնչաց.

— Փա՛ռք Աստուծոյ, փա՛ռք Աստուծոյ...

Զարմացաւ, որ ոտքերս անմիասն են մնացել անկումից.

— Ի՛նչ կըսէք, ապա փաթթւած անանկ անկենդան կերերայի՞ն...

— Արիւնաքամ են եղել:

— Բայց չէք կրնար քալել, անանկ չէ՞...

— Ո՛չ...

— Է՛հ, փա՛ռք Աստուծոյ, փա՛ռք Աստուծոյ...

Նոր նկատեցի, որ Քրիստոսոստոսերի աչքերը, ոսկրացած դէմքի վերայ, կրակի պէս պլպլում են եւ խօսելու ժամանակ չնչառութիւնը ընդհատուած է: Արդէն դո՛ւս պիտի լինէի, որ վերջ գտնէր այդ ճանձրալի հարցովործը: Բայց Քրիստոսոստոսը խորունկ վշտով ասաց.

— Երանի՛ր, թէ ես ալ քեզ պէս ըլլայի, միւսիւ Վահան...

— Միթէ՞ աւելի վատ է վիճակդ:

— Վա՛տ, ցաւն ալ այն է, որ բան մըն ալ չունիմ, ասաց նա տաքութիւնից տառապողի պէս շրթունքները թրջելով.

— Վէրքս գոցւեր է, միւսիւ Վահան, գոցւե՛ր, գոցեց նա յուսահատ.

— Որքան կուգես բորբոքէ, ճա՛ր չկայ. չունի միս է մարմինս, միւսիւ Վահան, չունի մի՛ս...

Բոլորովին չփոթեցի. տարակոյս չկար, որ ցնդած էր.

— Քեզ պէս ըլլայի նէ, հարկաւ, ելք մը կը գտնէր. հիմա քանի մը օրէն կրնան զիս դուրս գրել հիւանդանոցէն, զաւակներուս հետ միասին աքսորել ու ...

Քրիստոսոստոսի բորբոքւած աչքերը թացացան. ինչ որ անյարիր, արտասովոր ողբերգութիւն զգացի նրա մէջ.

— Ինքս ինձ «խարակիրի» ըրի, որ մէկէն հոգիս ազատեմ ու զաւակներուս տառապանքն ու մահը չտեսնեմ. չեղա՛ւ, բախտս դարձաւ. նախ՝ ողջ մնացի, ապա՝ կինս արգուհալ տւաւ եւ մութեան ընթիւն ալ կարգադրեց, որ մինչեւ աղէկնալս մեր զաղթը յետաձգելի: Ատոր վրա խորհեցայ, թէ վէրքս առնւազն 5 – 6 ամիս կը տեւէ, է՛հ, անկէ ետքն ալ, ըսի, Աստուած մեծ է, հալածանքները կը դադրին ու դուռ մը կը բացւի, հոս մեր գոյութիւնը քաշկռտելու: Հիմա կը տես-

նեմ, որ հալածանքները դադարեցին. չուներին. դալով վերքիս վիճակին, ահա, նայէ...

Քրիստոսոսուրի փորին, դրեթէ ծայրից — ծայր, երկարում էր մի կիսակոր սալի. միայն ձախ կողմին մնում էր հաղիւ նշմարելի չորացած մի վերք: Քրիստոսոսուրը նկատելով հետաքրքրութիւնս՝ շարունակեց.

— Հոս իյնալէս երեք շաբաթ ետքը դոցեցաւ. խորհեցայ, թէ ի՞նչ ընեմ: Մուղալեան էֆէնդին, որ վերը կը պառկի, կանչեցի. իրկունը եկաւ: Կըսեմ, Եսայի էֆէնդի, վերքս դոցեր է, ի՞նչ ընեմ: «Վա՛յ, կըսէ, մուխը չմարի, աս ե՞րբ դոցեց»: Երկու օր է, կըսեմ: «Է, միակ ելքը ան է, կ'ըսէ, որ փորդ նորէն պատուէ»: Խորհեցայ, որ շիտակ կըսէ: Է, յաղէկ, սամա հիւանդանոցին մէջ ինտո՞ր պիտի պատուեմ, կըսեմ: «Դուն հոգ մի ըներ, կըսէ, ես խնդիրը կը կարգադրեմ. Ֆանիին կը խնդրեմ, որ վերքդ ծայրէն քիչիկ մը բանայ, ետքն ալ կը նայինք» ...:

Որքան պատմում, այնքան մի դող համակում էր նրան. ըստ երեւոյթին, Ջերմ ունէր: Նա ոտքերը վեր քաշեց ու ծալապատիկ նստելով մահճակալի ծայրին՝ շարունակեց.

— Աստուծոն հիւանդանոցի բժիշկը եկաւ. «հէջ հոգ մի ըներ, կըսէ, փորձանքը անցեր է, վերքդ քանի մը օրէն կը դոցուի»: Զարհուրեցայ, միւսիւ վահան... Զգա՞ց արդեօք այդ սարսափս Քէմալ պէյը՝ չգիտեմ: Բայց քիչ ետքը նորէն եկաւ ու կըսէ. «Է՛, օղլում, վերքդ դոցելէն ետքը շաբաթ մըն ալ անանկ կրնամ ձգձգել. միւստիր էֆէնդին միշտ կը հարցնէ վիճակիդ մասին. աւելի երկարելու ճար չկայ. դուն ալ խորհէ ընելիքդ, որ ետքը ապանւրդի չդաս», կըսէ...

Քրիստոսոսուրը ծխախոտ փաթաթեց եւ միւս ամիւր մօխրամանի տեղ ծառայեցնելով՝ շարունակեց.

— Վատ մարդ է, Քէմալ պէյը, բայց ի՞նչ կրնայ ընել. ամէն բան միւստիրէն կախում ունի: Քէմալ պէյին շատոնց կը ճանչնամ. ան չըլլար նէ, արդէն միւստիրը դիւս հիւանդանոց չալտի ընդունէր: Զերկարեմ. Մուղալեան էֆէնդիին տոմս մը գրեցի Քէմալ պէյի ըսածներու, վիճակիս մասին եւ քոյր Էլիի միջոցով վեր ճամբեցի: Գիշերը, մէյ մըն ալ կը նայիմ, դանակը պարզած, ներս մտաւ իմ եւ անոր փրկարար հրեշտակը... Ֆանի՛ն, ան, որ վերքդ փոխեց: Պատկեցուց, փորս նորէն պատուեց ու կըսէ. «Է՛հ, հիմա վերքդ մէկ ամիսէն չի դոցելի, ետքն ալ կը նայինք»: Աստուծ թող կեանքդ երկար ընէ, կըսեմ: Երեք օր ետքը եկաւ Քէմալ պէյը, բայց բան չըսաւ: Շաբաթը լրացաւ ու Քէմալ պէյը տխուր, տրտում կըսէ. «Է՛հ,

օղլում, վաղը քեզ դուրս պիտի գրեմ հիւանդանոցէն»։ Ըսի՝ աղէկ չեմ։ Զարմացաւ։

— «Վէրքդ չգոցւեց» ...

— «Զգոցւեց» ...

— «Բա՛ց, բա՛ց նայիմ» ...

— Ի՛նչ կրնայի ընել, միւսիւ Վահան, բացի. կը նայէ, կը զննէ, կարծես նոր կը տեսնէ։ Ետքը ինձ նայելով, լորձունքը կլլեց ու կըսէ. «Աս ի՛նչ ըրիր, օղլում, վէրքդ մեծցեր է»։ Ի՞նչ պիտի ընէի որ, բան մըն ալ չըրի, կըսեմ նէ՛, լաֆիմ սիրտս վեր — վար կընէ։ Պիշ — պիշ կը նայի աչքերուս մէջ. ան կը նայի, ե՛ս կը նայիմ. ե՛ս կը նայիմ, ան կը նայի. սիրտս փորոս ինկաւ։ Մէյ մըն ալ, միւսիւ Վահան, աչքին մէկը վրաս գոցեց ու կեցաւ... Ամմա՛ն, միւսիւ Վահան, ի՛նչ ըսելս չգիտցայ... Բայց, յանկարծ, Քէմալ պէյը դարձաւ ու գլուխը կախ դուրս գնաց...

Քրիստոստուրը խոր շունչ առաւ, թեւով ճակատի քրտինքը սըրբեց։

— Անցաւ երկու շաբաթ։ Քէմալ պէյը կարծես ա՛լ չէր նկատեր զիս։ Բայց անցեալ հինգշաբթի հարցուց, թէ ինտո՞ր եմ։ Յատուկէն հանդիստ ձեւ առի ու ըսի՝ «Աստուած կեանք տայ ձեզ, Քէմալ պէյ, արդէն ես միշտ մեծ յարգանք եմ տածած ձեր հանդէպ»։ Ի՛նչ կրնայի ըսել, քանի որ վէրքս նորէն գոցւեր է։ Հիմա վաղը դալու օրն է։ Երէկընէ սկսած Ֆանիին կը խնդրեմ, որ վէրքս նորէն քիչ մը բանայ։ Ասանկով կը խորհիմ զիւրու թիւն ստեղծել Քէմալ պէյին համար, որպէսզի ան ալ հիմք ունենայ հոս մնալու երկարելու։ Բայց Ֆանին ալ կը խոստանայ ու ոչինչ չըներ։ Ի՛նչ ընէ խեղճը, երեւի ան ալ կը վախնայ, թէ կը հասկցի, ետքը գէշ կըլլայ...

Քրիստոստուրը ելաւ, մէկ — երկու անգամ գնաց, եկաւ սենեակում ու նորից մահճակալիս մօտ կանգ առաւ։

— Հիմա դուն ինձ խելք մը ցուցուր, միւսիւ Վահան, հիւանդանոցէն դուրս գրեն նէ, ի՞նչ ընեմ... Որքան կը խորհիմ, նորէն կուգամ այն մտքին, թէ միակ էլքը թրքանալն է։ Բայց դուն ալ կըսես, թէ թուրքացածներուն Գաւախէն ալ անդին կը քչեն։ Միթէ՞ անոնք ալ կը ջարդեն, միւսիւ Վահան։

— Այո՛, տարբերութիւն չկայ։

— Անանկ է նէ, ալ ինչո՞ւ թուրք դառնամ։

— Ի հարկէ...

Քրիստոստուրը հայեացքը պաղել էր վրաս։

— Իսկ եթէ թուրքանամ եւ արգուիալ տամ, որ զիս հոս պահե՞ն ...

— Եթէ Սամսոնով ազդեցիկ թուրք սաշտպաններ դառնան, դու-
ցէ...

— Ռէժիմին գործակատարը Գուստ Կէյը բարեկամս էր. ուրիշ
ծանօթներ ալ կային, բայց ի՞նչ գիտնամ, կուզե՞ն հիմա զիս իրենց
սաշտպանութեան տակ առնել...

— Պէտք է փորձել նրանց միջոցով միւտիւրի վրա ազդելու, որ
առ այժմ քեզ դուրս չանի հիւանդանոցից, մինչեւ կարելի լինի մի
հաստատուն ելք գտնել...

Քրիստոստուրը նորից կծկւեց մահճակալիս ծայրին ու մտքերի
մէջ խրեց: Բայց, յանկարծ, նրա գէմքը խիստ անբնական արտա-
յայտութիւն ստացաւ ու խենթի պէս վրա տուց:

— Միւտիւրը անսիրտ մարդ է. պէտք է Քէմալ Կէյին խնդրել,
որ ուղղակի երթայ ու ըսէ ուր հարկն է, թէ է՛ս, Քէմալ Կէյս, որ
աղէկ կը ճանչնամ Քրիստոստուր էֆէնդին, կը խնդրեմ անոր թուր-
քացնել եւ այսուհետեւ ազատ կացուցանել աքսորէ ու ամէն կարգի
փորձութիւններէ... Ի՞նչ կըսես:

Չպատասխանեցի: Քրիստոստուրը ելաւ ու երկարեց իր մահճա-
կալին:

Ուշ էր: Հիւանդանոցի կեանքը վաղուց արդէն մեռել էր: Պատից
կախած ճրագի աղօտ լոյսի տակ տեսնում էի, որ Քրիստոստուրի
շրթունքները շարժում են: Ու մերթ ընդ մերթ ականջներիս հաս-
նում էին մրմունջներ: Քրիստոստուրը դառանցում էր... Յանկարծ,
լսեցի.

— Գալո՛ւ վ թուրքանալուս... Օ՛, թո՛ղ թուրքացնեն, թող տա՛ն
անդամ թուրքացնեն, թող քա՛ն, երեսո՛ւն...

Խոր գիշեր էր, երբ սուերի պէս ներս սահեց Փանին: Քրիստոս-
տուրը, որ կարծում էի, թէ վաղուց արդէն քնած է, ընդոստ վեր
կացաւ:

— Պառկիր... չչնջաց Փանին:

Քրիստոստուրի գունատ դէմքին մի ժպիտ սարգլեց: Փանին
ձեռքով նշան արաւ: Քրիստոստուրը կապկի արագութեամբ քակեց
ձեւի համար փորին փաթաթած վիրակապը եւ մահճակալին երկա-
րեց: Փանին զրպանից հանեց մի դանակ, սրւակ, բամբակ ու գործի
անցաւ. նա զգուշութեամբ պատում էր սպին, արիւնը խնամքով
կասեցնում ու վար, վեր տանելով դանակը՝ ընդլայնում էր բացած
վէրքը: Աւարտեց եւ ինչպէս անչուկ եկել էր, այնպէս էլ զնաց:

Քրիստոստուրը այժմ ծանր հիւանդի պէս տնքում էր...

ԲԵԼԳՐԱՊ

(Շարունակելի)